

Vytautas Tininis

PRIEVARTINĖ MOBILIZACIJA
Prievartinis Lietuvos gyventojų panaudojimas SSRS
ginkluotosiose pajėgose II pasaulinio karo pabaigoje 1944 m.
rugpjūtį – 1945 m. gegužę

Ivadas

Prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai, Raudonosios armijos užimtoje Lietuvos teritorijoje prasidėjo prievartinė vyrų mobilizacija į sovietų kariuomenę. Lietuvos visuomenė Sovietų Sąjungą vertino kaip okupantę, todėl vyrai, nelaikantys savęs SSRS piliečiais, vengė tarnybos sovietinėje kariuomenėje. Be to, nemažos įtakos Lietuvos gyventojams turėjo visų antinacinės rezistencijos organizacijų aiškinimas, kad tarptautinė teisė draudžia vykdyti mobilizaciją okupuotame krašte. Antra vertus (formaliai žiūrint), Lietuvos gyventojai neturėjo SSRS piliečių dokumentų – sovietinė pasportizacija buvo pradėta 1945 metais.

Lietuvos vyrų mobilizacija Maskvoje buvo iš anksto gerai suplanuota ir parengta. Karo metu užimtoje Lietuvos teritorijoje mobilizaciją iš pradžių vykdė frontų ir armijų atsargos šaulių pulkai, o nuslinkus frontui į vakarus nuo 1944 m. rugpjūčio pradžios šias funkcijas perėmė kariniai komisariatai. 1944 m. rugpjūčio 1 d. buvo paskelbtas LSSR karinio komisaro įsakymas Nr. 1 dėl 1909 – 1926 m. gimusių vyrų privalomo šaukimo į Raudonąją armiją. Tą pačią dieną taip pat buvo patvirtintas okupacinės administracijos – LKP(b) CK ir LSSR Liaudies komisarų tarybos nutarimas “Dėl priemonių karo prievolininkų mobilizacijai įvykdyti Lietuvos TSR”¹ (dokumentas Nr.1). Mobilizaciją buvo numatyta atlikti organizuotai, visuotinai ir vienu metu, tačiau vyrų masinis vengimas ir slaptystimas nuo tarnybos okupacinėje kariuomenėje užsitęsė beveik iki karo pabaigos.

Istoriografija

Pirmosios žinios apie Lietuvos vyrų prievartinę mobilizaciją pirmiausia pasirodė partizanų spaudoje, o vėliau lietuvių emigrantų leidiniuose Vakaruose. Iš jų galima pažymėti K.Griniaus, R.Misiūno, J.Daumanto (Lukšos) ir kitų autorių leidinius, kuriuose rašoma apie šią problemą². Tačiau rašydami tiesą apie komunistų daromus nusikaltimus lietuvių tautai vis dėlto jie galėjo disponuoti tik sovietų skelbtais šaltiniais ir liudininkų atsiminimais.

Sovietinė istoriografija šaukimą į Raudonąją armiją laikė teisėtu ir privalomu Lietuvos gyventojams: visose šiai temai skirtose publikacijose neužsimenama apie sovietų valdžios vykdytas represijas prieš

vengiančius karinės tarnybos. Atvirakščiai, buvo pabrėžiama, kad vyrai savanoriškai stojo į Raudonąją armiją ir padėjo triuškinėti fašistinę Vokietiją. Pavyzdžiui, J.Dobrovolsko monografijoje “Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose” rašoma, kad Kaune nuo 1944 m. rugpjūčio 25 d. iki rugsėjo 5 d. į mobilizacijos komisiją atvyko savanoriškai 10 145 žmonės, nors šaukimai buvo įteikti tik 3 931 asmeniui.³ Iš viso neva be jokios prievartos iki 1944 m. rugsėjo 16 d. kariais tapo 83 941, o karo pabaigoje – 108 tūkst. žmonių.⁴ Tokios koncepcijos laikėsi visi sovietinės istoriografijos leidiniai, rašantys apie II pasaulinį karą.⁵

Daugiausia istorinės medžiagos apie Lietuvos vyrų prievartinę mobilizaciją yra Lietuvos ypatingajame archyve (NKVD ir NKGB vadovų pranešimai, pažymos). Istorikas A. Anušauskas monografijoje “Lietuvių tautos sovietinis naikinimas” pirmasis pateikė išsamius archyvinis duomenis apie masines NKVD kariuomenės prievartos akcijas prieš beginklius vengiančius tarnybos okupacinėje kariuomenėje vyrus.⁶ Prievartinės mobilizacijos paveikslą papildė ir buvęs kompartijos archyvas (dabar Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas). Naujus faktus apie Lietuvos jaunimo mobilizacijos boikotą pateikė istorikas J.R. Bagušauskas.⁷ Kiti autoriai (M.Pocius, N.Gaškaitė, N.Kairiūkštytė, K.Kasparas, J.Starkauskas ir kt.) tik fragmentiškai paliesdavo šią problemą.⁸ Neteisėtus SSRS veiksmus 1993 m. aprašė to meto įvykių liudininkas K.Ėringis atsiminimų knygoje “Lietuvos kariuomenės tragedija”, taip pat kiti liudininkai. Tačiau specialios mokslinės studijos apie tai dar nėra parašyta.

IŠVADOS:

1. Prievartinės mobilizacijos teisinis aspektas.

Sovietų Sąjunga, 1944 m. antroje pusėje pradėjusi Lietuvos vyrų šaukimą į Raudonąją armiją, pažeidė tarptautinės teisės nuostatas, kurios surašytos 1907 m. Hagos IV konvencijoje dėl įstatymų ir papročių laikymosi karo metu, draudžiančioje užkariauto krašto žmones telkti į okupacinę kariuomenę ar kitaip panaudoti užgrobtos šalies gyventojus karo reikmėms. 1907 m. Hagos konvencijos III priedo 4 straipsnyje pasakyta, kad ji yra privaloma ratifikavusioms ir neratifikavusioms šalims. 45-asis straipsnis skelbė, kad “okupantui draudžiama versti užgrobtos teritorijos gyventojus prisiekti ištikimybę prieš valdžiai”.⁹(dokumentas Nr.16). Laužydama šį Konvencijos straipsnį, 1944 m. rudenį ir 1945 m. pradžioje Maskva jėga privertė stoti į sovietinę kariuomenę per 100 tūkstančių Lietuvos vyrų ir duoti prieš valstybei karinę priesaiką.

2. Prievartinės mobilizacijos vykdytojais ir organizatoriais.

Prievartinę mobilizaciją į SSRS kariuomenę Lietuvoje daugiausia vykdė SSRS NKVD vidaus kariuomenės 4-oji šaulių divizija, vadovaujama gen. P.Vetrovo, ir SSRS NKVD pasienio kariuomenės daliniai, kurių veiksmus koordinavo plk. M.Byčkovskis. Pagalbą suteikdavo ir reguliariosios kariuomenės dalys. Šios karinės akcijos pagrindiniai organizatoriai buvo: Lietuvoje – partiniai vadovai VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkas M.Suslovas ir LKP(b) CK I sekretorius A.Sniečkus, represinių struktūrų vadovai generolai J.Bartašiūnas, A.Guzevičius, D.Jefimovas, I.Tkačenka, Lietuvos karinis komisaras J.Soblyš, respublikinis prokuroras M. Bališnikovas, Maskvoje – maršalas L.Berija, generolai V.Merkulovas, S.Kruglovas, B.Kobulovas, A.Apolonovas.

3.Prievartinė mobilizacija (rekrūtavimas), masinis šauktinių slapstymasis, jų gaudynės ir žudynės

Daugeliui vyrų atsisakius “savanoriškai” atvykti į šaukimo punktus (karinius komisariatų), 1944 m. rugsėjo mėn. prasidėjo jų gaudynės. Vyrų, neužsiregistravę mobilizaciniuose punktuose ir surasti besislapstantys, buvo dažnai prilyginami partizanams ar kitiems pogrindžio dalyviams. Todėl su jais neretai buvo elgiamasi kaip su ginkluotojo pasipriešinimo kovotojais: jiems grasinama kalėjimu ar mirtimi, jie areštuojami (“sulaikomi”), kankinami ir net sušaudomi. Enkavėdistų ir kariškių kaimuose sugaudyti vyrai iki valsčių centrų neretai buvo gabenami surišti, o bandantys bėgti – šaudomi. Miesteliuose rikiuojami į kolonas ir ginkluotos sargybos lydimi varomi pėsčiomis į Vilnių. Net registruotis šaukimo punktuose buvo pavojinga – niekas negarantavo, kad atvykęs asmuo bus paleistas namo.¹⁰

Vyrų gaudymas ypač sustiprėjo po 1944 m. rugsėjo 10 d., kai Lietuvoje apsilankė SSRS NKVD komisaro pavaduotojas gen. S.Kruglovas. Vien tik Vetrovo baudėjai iki 1944 m. rugsėjo 27 d. sulaukė 2833 vyrus, vengusius mobilizacijos. Vetrovas ataskaitoje LSSR NKVD vadovui gen. J.Bartašiūnui nurodė, kad naudojant karinę jėgą buvo likviduoti 34 būriai po 3 – 54 žmones, nukauta 70 žmonių, 23 sužeisti ir 685 perduoti NKVD žinion (dokumentai Nr.17 ir Nr. 15). Visi šie žmonės vadinami “banditais”, bet akivaizdu, kad buvo naikinamos nedidelės nuo mobilizacijos besislapstančių vyrų grupės, kurių tik dar nedidelė dalis dalyvavo ginkluotajame pasipriešime. Spalio mėn. buvo sulaikyta 5434 besislapstančiųjų, iš kurių 2795 prievarta buvo perduota kariniams komisariatams, 102 - represinėms struktūroms, 1036 dėl įvairių priežasčių paleista namo.¹¹

Vyrų, vengusių mobilizacijos, skaičius greitai augo. 1944 m. lapkričio 11 d. LSSR NKVD kovos su banditizmu skyrius užregistravo 18 145 besislapstančiuosius (dokumentas Nr. 12), lapkričio 20 d. jų skaičius išaugo iki 33 660¹² (dokumentas Nr.13), gruodžio 23 d. - iki 51

700 (dokumentas Nr.4), o 1945 m. sausio 1 d. - net iki 58 620.¹³ (dokumentas Nr.3).

4. Besislapstančiųjų nuo mobilizacijos žudynės. Kova su ginkluotais partizanais persipynė su besislapstančiųjų nuo mobilizacijos žudynėmis. Kiekviena karinė NKVD operacija paprastai baigdavosi vengusių mobilizacijos vyrų sulaikymu arba nužudymu. Apie tai liudija gausybė pavyzdžių. Antai NKVD kariuomenė 1944 m. lapkričio mėnesį iš viso nužudė 265 žmones, nors 90 proc. jų neturėjo jokio ginklo. Gruodžio 13 – 31 d. NKVD 4 divizija šiaurės rytų apskrityse nužudė 421 žmogų, o 1945 m. sausio – kovo mėn. – 1396 žmones. Daugiausia tarp jų buvo beginkliai besislapstantys nuo šaukimo vyrai. Analogiškai veikė ir NKVD pasienio kariuomenės daliniai (dokumentas Nr.14). Iš anksto sužinoję apie NKVD baudėjų atvykimą, visi vyrai bėgdavo slėptis į miškus. Pavyzdžiui, 261-ojo šaulių pulko batalionas, gruodžio 13 d. atvykęs į Gaigalų apylinkes (25 km į pietus nuo Biržų), sodyboje nerado nė vieno vyro. Tačiau, siekdami apsaugoti savo šeimas ir artimuosius nuo represijų, vyrai dažnai pasiduodavo okupantų malonei.¹⁴

5. Represijų stiprinimas. Lietuvos okupacinė valdžia, matydama, kad mobilizuojamųjų slapstymasis įgauna masinį pobūdį, ėmėsi griežtesnės represijų politikos. 1944 m. gruodžio 12 d. LKP(b) CK biuras priėmė nutarimą “Dėl kovos priemonių su dezertyrais ir vengiančiais mobilizacijos į Raudonąją armiją” (dokumentas Nr.2). Viename iš punktų buvo nurodyta NKVD organams, miestų ir apskričių kariniams komisariatams miesto ir kaimo vietose sistemingai tikrinti vyrų dokumentus, ypač nakties metu. Įstaigų vadovams uždrausta įdarbinti šauktinius, sugriežtinta medicinos įstaigų, teismų ir prokuratūros kontrolė.¹⁵ Atsižvelgdamas į šį nutarimą, Lietuvos karinis komisaras J.Soblys paragino dar labiau sustiprinti prievartą šių žmonių atžvilgiu. 1944 m. gruodžio 23 d. jis prašė VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininko M.Suslovo pritarti Gynybos komisariato įsakymui Nr. 064, kuriame buvo numatyta apieškant kiekvieną sodybą sulaikyti visus vengiančius mobilizacijos vyrus ir, neleidžiant jiems sutvarkyti šeimyninių ir kitų naminių reikalų, nedelsiant išgabenti į šaukimo punktus.¹⁶ (dokumentai Nr.4 ir Nr. 11)Sprendžiant iš to, kad 1944 m. gruodžio mėnesį į Raudonąją armiją buvo paimta 10 264, o 1945 m. sausį – 17 496 vyrai, ši ir kitos prievartos priemonės buvo aktyviai vykdomos.¹⁷ (dokumentas Nr.5).

1945 m. kovo 21 d. respublikinio karinio komisariato I dalinio viršininkas Goskovas LKP(b) CK karinio komisariato skyriaus vedėjui Jakovlevui rašė, kad per minėtą laikotarpį mobilizuotųjų skaičius labai padidėjo dėl atliktos karo prievolininkų registracijos ir, svarbiausia, dėl NKVD organų ir karinių dalinių surengtų plataus masto kovos su banditizmu (partizanais – V.T.) priemonių. Goskovas pažymėjo, kad

mobilizacija daugiausia vykdoma NKVD organams ir kariniams daliniams sugaudant vengiančiuosius mobilizacijos ir pristatant juos į karinius komisariatus. Jis apgailestavo, kad nemaža dalis šauktinių per karines operacijas prieš partizanus yra suimta, laukia teismų sprendimo, yra ir užmuštų, todėl kariniai komisariatai neturi apie šiuos žmones jokių duomenų.¹⁸ (dokumentas Nr.5) 1945 m. balandžio 12 d. saugumo kapitonai Smirnovas ir Skolkinas minėtą Jakovlevą informavo, kad, siekdami sustiprinti kovą su dezertyrais ir besislapstančiais, nuo 1945 m. kovo 21 d. buvo nurodyta visiems NKVD apskričių skyriams imtis ryžtingų priemonių suieškant ir sulaikant minėtus asmenis.¹⁹ (dokumentas Nr.6)

6. Prievartinės mobilizacijos padariniai.

Iš pat pradžių į mobilizacinius šaukimus atsiliepė labai mažai vyrų. Bet prasidėjus terorui, dešimtys tūkstančių buvo priversti paklusti prievartinei mobilizacijai. Iki 1945 m. sausio 1 d. į mobilizacinius punktus turėjo atvykti 187 445 vyrai, atvyko 128 825, iš jų mobilizuoti 62 659, atleisti dėl ligos 16 942 (dokumentas Nr.3), o 24 100 buvo sugaudyti NKVD kariuomenės ir prievarta atvaryti į karinius komisariatus, 15 804 ieškoma. Taip pat buvo sulaikyti 1275 “dezertyrai”, o ieškoma dar 1732 (dokumentas Nr.7). Į mobilizacinę rezervą buvo paskirti 49 224 žmonės. Ši skaičių sudarė visi atsakingi partijos, sovietinių įstaigų, komjaunimo ir profsajungų darbuotojai, įvairių sričių specialistai, pramonės ir transporto darbininkai, gydytojai, mokytojai, dėstytojai, mokslininkai ir kai kurių kitų profesijų žmonės.

1945 m. iki Vokietijos kapituliacijos iš viso buvo mobilizuota dar apie 42 tūkst. vyrų, iš kurių prievarta nusiųsti į karinius komisariatus 20 462 (dokumentas Nr.7). Pastarieji, kaip ir 1944 m., enkavėdistų buvo jėga sulaikyti, tardomi ir, išsiaiškinus, kad jie ne ginkluotosios rezistencijos dalyviai, siunčiami į karinius dalinius. 1945 m. kovo 21 d. pažymyje apie LSSR mobilizacinį darbą nurodyta, kad 1944 – 1945 m. Lietuvoje buvo mobilizuoti 108 378 žmonės (dokumentas Nr.8) (1944 m. – 63 061, 1945 m. – 45 317), iš jų 82 tūkst. lietuvių. Iš viso į karinius komisariatus atvedinta jėga 44 562 vyrai.²⁰ Pasibaigus karui tarp SSRS ir Vokietijos, prievartinė masinė mobilizacija buvo nutraukta. Lieka neaišku, kiek dar vyrų buvo paimta į kariuomenę nuo 1945 m. kovo 21 d. iki 1945 m. gegužės 8 d., nes 1945 m. birželio 1 d. Jakovlevas Suslovui nurodė vėl tą patį 108 378 šauktinių skaičių.²¹

Nuo 1944 07 15 iki 1945 12 01 buvo nuteisti 1774 vengiantys karo tarnybos ir 196 dezertyrai.²² (dokumentas Nr.9)

7. Legalizacija. 1945 m. gruodžio mėn.

LSSR NKGB komisaro D.Jefimovo ir LSSR NKVD komisaro J.Bartašiūno ataskaitoje pažymima, kad 1944 07 - 1945 12 01 sovietų valdžiai legalizavosi (užsiregistravo sovietinėse represinėse įstaigose ir

gavo laikinus dokumentus) 36 144 žmonės, iš kurių vengiančių tarnybos buvo 27 361, dezertyrų 2 423, partizanų – 6 259²³ (dokumentas Nr.7).

8. Mobilizuotųjų padėtis.

1944 m. vasarą ir rudenį “mobilizuotieji” pateko į Smolensko Jarcevo miškus, kur buvo formuojama 50-oji atsargos šaulių divizija, kurios pulkai (apie 25 tūkst. karių) gruodžio mėn. perkelti į Pabradę, Ukmergę ir Jašiūnus. Iki 1944 m. gruodžio mėn. lietuviai į kitus Raudonosios armijos junginius nebuvo siunčiami. Raudonosios armijos Vyriausiosios formavimo valdybos karinė taryba draudė karinėms apygardoms siūsti veikiančiajai kariuomenei papildyti karius tų tautų, kurios turėjo savo nacionalinius junginius. Raudonosios armijos Mobilizacinės valdybos 1944 m. spalio 18 d. direktyva visi lietuviai eiliniai ir seržantai iš veikiančiosios kariuomenės iki lapkričio 15 d. turėjo būti nukreipti į minėtą 50-ąją diviziją. Iš jos į frontą pateko tik dalis karių.²⁴

Kareivių tarnyba buvo sunki: trūko maisto, buities, sanitarinės ir higienos sąlygos buvo nepakenčiamos. Nežmoniškos gyvenimo sąlygos ir suvokimas, kad reikės mirtinai kautis sovietinėje armijoje, skatino lietuvius dezertyruoti. LSSR NKGB komisaras A.Guzevičius gruodžio mėn. informavo LKP(b) CK I sekretorių A.Sniečkę, kad iš Pabradės lietuviškojo dalinio 02003 “C” dezertyravo daug kariškių. Greitai padėtis tapo beveik nebevaldoma, nes iš karinių dalinių buvo bėgama ne tik pavieniui, bet ir grupėmis su ginklais (iki gruodžio 15 d. dezertyravo 1001 karys, “Smerš” duomenimis, bėgti rengėsi dar apie 1500 žmonių). Pabėgę vyrai dažnai tapdavo partizanais.

SSRS NKVD komisaro pavaduotojas S.Kruglovas ir SSRS NKVD – NKGB įgaliotinis Lietuvai I.Tkačenka 1944 m. gruodžio 15 d. raštu informavo SSRS NKVD komisarą L.Beriją apie susiklosčiusią grėsmingą padėtį. L.Berija dokumentą peradresavo J.Stalinui, V.Molotovui, G.Malenkovui ir kitiems vyriausybės nariams.

SSRS aukščiausioji politinė ir karinė vadovybė priėmė sprendimą apsidrausti nuo galimų netikėtumų. 1945 m. sausio mėn. divizijos pulkai buvo perkelti į atsargos divizijas, daugiausia dislokuotas Maskvos karinėje apygardoje.²⁵

Po karinių apmokymų dalis karių pateko į frontą, kiti (dauguma) į kitus užnugario karinius dalinius. Į frontą pateko apie 70 tūkst. lietuvių (1944 m. – 40 tūkst., 1945 m. – 30 tūkst.).²⁶ Spėjama, kad karo veiksmuose žuvo apie 25 tūkst. į sovietinę kariuomenę pakliuvusių lietuvių.²⁷ Jie dalyvavo Keningsbergo (Kaliningrado) puolime, Dancigo (Gdansko), Pomeranijos, Berlyno, Kuršo operacijose. Po demobilizacijos į Lietuvą iki 1946 m. lapkričio 25 d. grįžo 42 898 kariai, iš jų 30 tūkst. lietuvių.²⁸

Laikydama emigravusius ar prievarta išvežtus į Vokietiją lietuvius SSRS piliečiais, sovietų karinė valdžia 1944 m. davė nurodymą juos gaudyti ir, prievarta apdengus karine uniforma, siųsti į frontą. Kiek tokių žmonių buvo, nėra žinoma.

Greta prievartinės lietuvių mobilizacijos į Raudonąją armiją Lietuvoje vyko ir lenkų savanorių ėmimas į Lenkų kariuomenę. Iki 1945 m. vasario 10 d. Lenkų patriotų sąjunga užregistravo 16 753 savanorius, faktiškai į lenkų karinius dalinius buvo išsiųsta 17 505 žmonės.²⁹

Trumpos išvados

1. Prievartinė mobilizacija į sovietinę okupacinę kariuomenę 1944 m. rugpjūčio – 1945 m. gegužės mėn. tapo sudedamąja Lietuvos gyventojų teroro dalimi.

Sovietų Sąjunga Lietuvoje pažeidė 1907 m. Hagos IV konvenciją dėl įstatymų ir papročių laikymosi karo metu, draudžiančią okupuoto krašto vyrus šaukti į okupacinę kariuomenę.

2. Lietuvos visuomenė Sovietų Sąjungą vertino kaip okupacinę valstybę, todėl mobilizuojamieji vengė tarnybos Raudonojoje armijoje. 1944 m. lapkričio 11 d. nuo šaukimo į kariuomenę slapstėsi 18 145, o 1945 m. sausio 1 d. - 58 620 žmonių.

3. Lietuvoje prievartinę mobilizaciją daugiausia vykdė SSRS NKVD ir reguliariosios kariuomenės daliniai. Vengimas vykdyti mobilizacinius nurodymus buvo vertinamas kaip tolygus ginkluotam pasipriešinimui ir buvo realizuojamas jėga. Mobilizuojamieji prievarta buvo gabenami į karinius komisariatus, o iš ten siunčiami į karinius dalinius. Už atsisakymą tarnauti Raudonojoje armijoje vyrams buvo grasinama sovietinių įstatymų numatytomis bausmėmis. Kadangi dar papildomai buvo terorizuojamos šaukiamų vyrų šeimos ir artimieji, dauguma šaukiamųjų paklūsavo prievartai ir atvykdavo į karinius komisariatus “savanoriškai”. Pabūgę represijų 1945 m. sausio 1 d. mobilizaciniuose punktuose užsiregistravo 128 tūkst. vyrų.

Oficialiais okupacinių represinių struktūrų duomenimis, iš 108 378 mobilizuotų žmonių, 44 562 (41 proc.) vyrai į karinius komisariatus atvedinti jėga.

4. Dauguma prievarta mobilizuotų vyrų pateko į 50-ąją atsargos šaulių diviziją. Iš divizijos vyko nuolatinis karių dezertyravimas. Dėl masinio dezertyravimo, divizija buvo likviduota, o lietuviai perkelti į kitus pulkus.

5. Į karinius dalinius ir frontą pateko apie 70 tūkst. lietuvių. Spėjama, kad Raudonosios armijos daliniuose kovose su hitlerine Vokietija 1944 – 1945 m. žuvo apie 25 tūkst. prievarta mobilizuotų vyrų.

Terminai

Mobilizacija – valstybės piliečių (atsargos karo prievolinkų) šaukimas į tikrąją karo tarnybą.

Prievartinė mobilizacija – priverstinis okupuotos valstybės gyventojų panaudojimas prieš ginkluotuosiose pajėgose.

Šaltiniai ir literatūra

1. Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas (toliau LVVOA). F.1771. Ap.7. B.36. L.9-10.
2. Girnius K. Partizanų kovos Lietuvoje. V., 1990. P.127-132; Misiūnas R., Taagepera R. Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940-1980.V., 1992. P.77; Daumantas J. Partizanai. V., 1990. P.31-32.
3. Dobrovolskas J. Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose. V., 1967. P.152.
4. История Литовской ССР В 1978 с 472
5. Štaras P. Lietuvių tautos kova už Tėvynės laisvę Didžiajame Tėvynės kare. V., 1956. Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare. V., 1975. Dobrovolskas J. Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose. V., 1967 (toliau Dobrovolskas J...).
6. Anušauskas A. Lietuvių tautos sovietinis naikinimas. V., 1996. (toliau Anušauskas A.) P.162-165.
7. Bagušauskas J.R. Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas V., 1999. P. 152-160.
8. Pocius M. “Nepatikimoji” 50-oji lietuviškoji šaulių divizija // Genocidas ir rezistencija. 1998. Nr.2.P.134 (toliau Pocius M.); Gaškaitė N. Pasipriešinimo istorija 1944 – 1953 metais. V., 1997. P.21-23; Kairiūkštytė A. Prievartinė mobilizacija // Kn.: Lietuvos naikinimas ir tautos kova 1940 – 1998. V., 1999. P.104; Kasparas K. Lietuvos karas. K., 1999. P. 163-165 (toliau Kasparas K.); Starkauskas J. Čekistinė kariuomenė Lietuvoje 1944-1953 metais. V., 1998. Ėringis K. Lietuvos kariuomenės tragedija. V., 1993 (toliau Ėringis K.)
9. Ėringis K. P.239-240, 247.
10. Kasparas K. P.164-165.
11. Anušauskas A. P. 162-163, 165.
12. Anušauskas A. P. 168 (autorius sudarytos suvestinės).
13. LVOA. F. 1771. Ap. 8. B.188. L. 9, 18.
- 14.. Anušauskas A. P.175-176, 185-186, 231 (autorius sudarytos suvestinės).
15. LVOA. Ap.190. B.2. L.155-156.
16. Ten pat. Ap.8. B.188. L. 20.
17. Ten pat. L. 45.
18. Ten pat. L.45.
19. Ten pat. L. 58.
- 20.LVVOA. F.1771.Ap.8.B.188.L.9, 11,60; LYA. F. K-1. Ap.3. B.109. L.10; Anušauskas A. P.217.
21. LVVOA. F.1771.Ap.8.B.188.L.60.
22. LYA .F.K-1.Ap.3.B.109.L.14.

23. Ten pat. L.10. Šiek tiek kitokius skaičius 1946 m. rugpjūčio 14 d. pažymoje nurodė J.Bartašiūnas: nuo 1944 m. iki 1946 08 15 legalizavosi 31 674, iš jų vengiantys tarnybos 25 587, dezertyrų 2224, partizanų 3 863 // Ten pat. L. 93 (dokumentas Nr.10).
24. Pocius M. P.134. K.Ėringis teigia, kad lietuviai kariai iki 1944 m. gruodžio mėn. buvo siunčiami į kitus nelietuviškus dalinius, taip pat ir tiesiai į frontą. // Ėringis K. P.38.
25. Pocius M. P.135-136.
26. Anušauskas A. P.263.
27. Ten pat. P. 264.
28. Ten pat. Dar apie 15 tūkst. buvo palikti ilgiau tarnauti, bet tai - apytikris skaičius.
29. Anušauskas A. P.207.